

DE GRONDWET - ARTIKEL 22 - VOLKSGEZONDHEID EN WOONGELEG

1. De overheid treft maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid.
2. Bevordering van voldoende woongelegenheid is voorwerp van zorg der
3. Zij schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele vrijetijdsbesteding.

**WETENSCHAPPELIJK COMMENTAAR
ARTIKEL 22 - VOLKSGEZONDHEID EN WOONGELEGENHEID - F.M.C. V
PASSCHIER****Inhoudsopgave**

1. Inleiding
2. Het recht op gezondheid van artikel 22, eerste lid, Grondwet
3. Het recht op gezondheid in het internationale recht
4. Het recht op huisvesting van artikel 22, tweede lid, Grondwet
5. Het recht op huisvesting in het internationale recht
6. Het recht op culturele ontplooiing van artikel 22, derde lid, Grondwet
7. Het recht op culturele ontplooiing in het internationale recht
8. Jurisprudentie
9. Literatuur
10. Historische versies

Editie november 2020**1. INLEIDING**

In artikel 22 zijn diverse sociale grondrechten vervat. De opdracht van de overheid bevorderen (lid 1) staat sinds 2020 extra in de belangstelling vanwege de coronac commentaar extra aandacht worden besteed, met inbegrip van internationaalrecht verband met Covid-19. Verder zullen de leden van artikel 22 en de daarin opgenorde volksgezondheid (lid 1), de bevordering van woongelegenheid (lid 1) en ma ontplooiing alsmede vrije tijd (lid 3) worden besproken, telkens gevolgd door h context. Maar allereerst volgen, ter inleiding, nog wat algemene opmerkingen over s Vaak wordt gedacht dat de ‘sociale’ rechten vervat in artikel 22 niet voor c afgedwongen, verderop in dit commentaar zal echter blijken dat dat niet helem gezondheid en huisvesting doen ook de sociale grondrechten soms een stevige bepaalde gevallen een zekere mate van afdwingbaarheid via de rechter niet is uitg dat de rechten in artikel 22 – net als de rechten van het Internationaal Verdrag inza

culturele rechten (IVESCR) – kunnen worden uitgewerkt via de zogenaamde ‘typologie van de rechten’. Deze leer benadert de mensenrechten door hen te kwalificeren als plichten voor de overheid. De typologie ontstond in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw in de context van de ‘right to subsistence’ (het recht op een bestaansminimum^[2]) en ‘the right to food’ (het recht op voedsel). Het is snel bij alle economische, sociale en culturele rechten toegepast. Zij blijkt ook van toepassing op rechten van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten. Het benadrukt de eenheid tussen het IVESCR en het IVBPR.

Van de typologie zijn verschillende variaties in omloop. Vaak worden er drie soorten onderscheiden: de ‘obligation to respect’ (de onthoudingsplicht die voorheen vrijwel louter met de overheid verband werd gebracht), de ‘obligation to protect’ (de plicht om de rechten in de praktijk te beschermen) en de ‘obligation to fulfil’ (de plicht om positieve maatregelen te nemen om de rechten effectief te verwezenlijken). Wanneer tevens de rechten in het Europees Verdrag inzake de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) in de beschouwing worden betrokken, wordt rekening gehouden met de jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Het is dat - eveneens vanaf het begin van de jaren tachtig - rechtens afdwingbare positieve maatregelen van de overheid uit de rechten destilleert, verdient het aanbeveling om de suggestie van de typologie tamelijk algemene ‘obligation to fulfil’ verder uit te splitsen in de ‘obligation to respect’ en de ‘obligation to promote’.^[4] De eerste plicht houdt in dat de overheid een recht op korte termijn moet waarborgen, terwijl haar een beperkte beleidsvrijheid wordt gelaten. Op dit punt is er een controle door de rechter weggelegd. Die taak ontbreekt in beginsel ten aanzien van de ‘obligation to promote’ en de ‘obligation to fulfil’ om beleidsvoering op lange termijn en dan wordt de overheid een ruime beleidsvrijheid gelaten.

Wanneer een recht uit het IVESCR (of het IVBPR) mede aan de hand van deze typologie wordt geïnterpreteerd, ontstaat er een tamelijk nauwkeurig beeld van wat van de overheid wordt verlangd. Dit kan bijvoorbeeld door Toebes met betrekking tot het recht op gezondheid van artikel 12 van het EVRM worden gedaan. Daarnaast kan de typologie worden gehanteerd om de (theoretische) inhoud van de grondrechten in de Grondwet te verduidelijken. In het kader van artikel 22 van de Grondwet kan de typologie een goed tegengewicht voor de formules die in de drie leden van deze bepaling zijn neergelegd.

2. HET RECHT OP GEZONDHEID VAN ARTIKEL 22, EERSTE LID, GRONDWET

– De overheid treft maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid. –

De typologie van verplichtingen leert dat de sociale grondrechten, net als de klassieke grondrechten, ook onthoudingsplichten opleggen. In artikel 22, eerste lid, is de onthoudingsplicht gecodificeerd. De te respecteren vrijheid ligt als beginsel besloten in de term ‘bevoegdheid tot de toelichting bij de algehele grondwetsherziening wordt gesteld dat onder ‘bevoegdheid tot de toelichting’ ‘bescherming’^[7]. Daarbij valt niet alleen te denken aan de bescherming tegen concrete bedreigingen (meer), maar ook aan bevordering van de volksgezondheid zonder dat direct sprake is van een bedreiging. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan beleid ten aanzien van de verzekering tegen ziekte, de verzekeringszorg, de zuigelingenverzorging, de schoolgeneeskundige diensten, het bevorderen van onderzoek naar ziekten, enz.^[8] ‘Bescherming’ van de volksgezondheid impliceert ook dat de overheid zelf maatregelen moet nemen op de gezondheid van burgers. In deze sfeer valt te wijzen op een arrest van de Hoge Raad van 2005 betreffende een ingesloten arrestant die aan epilepsie leed en van wie de medicijnen waren afgenomen.

oordeelde dat er onder zulke omstandigheden een zorgverplichting op de overheid veronachtzaamd. Maar het valt ook te verdedigen dat de overheid door de medische wetgeving een zorgverplichting schond als wel inbreuk maakte op het recht op gezondheid van

Op het vlak van de actieve zorgverplichtingen verplicht het eerste lid tot het trefwoord 'beleid' het begrip omvat naast wetgeving het voeren van beleid en het beheer van allerlei in het kader van de particuliere gezondheidszorg dient een beleid te worden gevoerd.^[10] Hoewel de karakteristiek draagt valt op grond van de typologie van verplichtingen niet uit te sluiten dat tevens concrete zorgplichten, anders gezegd 'obligations to ensure', worden afgeleid. Dit duidt immers tegelijkertijd op kordaat en effectief optreden. Daarom was het niet verwonderlijk dat het Gerechtshof Amsterdam in 2007, geconfronteerd met een beroep op artikel 22 van de Wet van 1975 ter bescherming tegen bacteriële besmetting ontbrak, mededeelde dat de wet rechtstreeks voor de rechter kon worden ingeroepen.^[11] Toen de Nationale ombudsman in 1995, te maken kreeg met het ontbreken van wetgeving om het gevaar van besmetting te beperken, ontvouwde hij een andere visie op artikel 22, eerste lid. Hij stelde vast dat de inhoud van artikel 22 onvoldoende was gegeven. Hoewel de overheid al eind 1984/begin 1985 de gevaren van aidsbesmetting door Nederlandse bloedproducten, liet zij zich niet beperken tot mogelijkheden om de risico's voor hemofiliepatiënten die met die producten mogelijk te beperken.^[12] Enkele jaren geleden boog de Nationale ombudsman zich op over de medische zorg. In het rapport 'Medische zorg vreemdelingen. Over de medische zorg voor asielzoekers en uitgeprocedeerde asielzoekers' van 3 oktober 2014, concludeerde de ombudsman dat asielzoekers niet altijd terecht kunnen bij een huisarts of in het ziekenhuis en dat asielzoekers die op straat leven. Hij wees er bij het recht op medisch noodrecht op dat 'ongedocumenteerden' op dat '[d]it recht is vastgelegd in het Internationale Verdrag inzake de Sociale en Culturele Rechten (artikel 12), dat is geratificeerd door de Nederlandse Grondwet bleef hier overigens onvermeld.

Sinds het vroege voorjaar van 2020 staat artikel 22 lid 1 van de Grondwet extra onder de aandacht. Aanleiding daarvoor is de *wereldwijde coronapandemie*, die ook Nederland, althans zwaar, hard trof (en op het moment van schrijven nog steeds treft). Zoals gezegd ligt het in de opdracht voor de overheid besloten om de gezondheid van haar burgers te beschermen tegen dreigende gevaren.^[14] Welnu, een belangrijk voorbeeld van zo'n gevaar is een besmettelijke ziekte. Covid-19. De bestrijding van infectieziekten wordt in Nederland al zeker sinds de 19e eeuw gezien als een typische taak van de overheid, getuige de Gezondheidswet van 1872 inzake besmettelijke ziekten van 1872. Thans ligt deze opdracht onder andere besloten in de Grondwet, de Wet publieke gezondheidszorg van 2008 (Wpg) en, sinds 13 november 2020, de maatregelen Covid-19.^[15]

De Wet publieke gezondheidszorg staat het de minister van VWS toe om leiding te geven aan de bestrijding van een ernstige infectieziekte (artikel 7 lid 1). Concreet kan hij de voorzitters van de bestrijdingscommissies opdragen hoe zij de bestrijding daarvan ter hand moeten nemen. Onder andere heeft de minister bevoegdheid om een in hoofdstuk V van de Wpg genoemde reeks maatregelen op te leggen. De Wpg onderscheidt tussen A-, B1-, B2- en C-ziekten. Bij infectieziekten behorende tot categorie A, B1- en B2- moet de minister de meest vergaande maatregelen opleggen. Denk aan gedwongen opname van personen in een ziekenhuis en verplichte quarantaine. Bij ziekten behorend tot categorie C kan de minister alleen minder vergaande maatregelen nemen. Denk, in het geval van

meldingsplicht voor artsen aan de GGD.

Sinds het begin van de coronapandemie heeft de minister van VWS ruimschoots bevoegdheden in verband met de Wpg.^[16] Reeds in januari 2020 werd Covid-19 als infectieziekte behorend tot categorie A.^[17] Vanaf maart 2020 werden onderwijsinstellingen en vergaderingen met 100 personen of meer niet meer doorgaan en werden evenementen in Nederland ging in ‘lockdown’. Ook moesten volwassenen – op straffe van een boete of aanpak – 1,5 meter afstand van elkaar bewaren. Voor veel van die (vrijheids) maatregelen vond de regering een wettelijke basis in artikel 7 Wpg. Ook werd er door dit artikel 7 Wpg, verwezen naar de Gemeentewet, de Wet openbare manifestaties en de Veiligheidsregio’s (zij het, zoals Hendriks betoogd, niet altijd op heldere wijze).^[18]

Gezaghebbende commentatoren waardeerden over het algemeen de doortastende aanpak van de uitbraak. Zo’n aanpak is dan ook conform de plicht van de overheid om de bevolking adequaat te beschermen tegen een infectieziekte als Covid-19. Dit was snel gebeurd op het feit dat de beginselen van de rechtsstaat – en dan met name legaliteitsbeginsel – bij veel van de genomen maatregelen in het gedrang kwamen. De Colleges van Staat dan de regering de eerste weken van de pandemie min of meer democratische, financiële en juridische controle op de regering stond onder druk. Ook een verklaring van de Eerste Kamer, de Tweede Kamer, de Algemene Rekenkamer en de Raad van State waarin stond:

“Gezamenlijk zijn wij van oordeel dat het democratisch proces gewoon doorgang moet vinden met beperkingen die het belang van de volksgezondheid op dit moment meebrengt. De Colleges van Staat ook in deze maanden hun reguliere werkzaamheden zo goed mogelijk en indien mogelijk ondersteund door digitale informatie- en communicatietechnologie. Tijdens tijden moeten hoogwaardige advisering, grondige openbare beraadslaging en controle op de verantwoording van besteding van publieke middelen en adequaat zorgvuldigheid en de rechtmatigheid van overheidshandelen onverminderd worden gewaarborgd.”

Ook bekritiseerden commentatoren de wettelijke basis waarop maatregelen ter bescherming genomen werden. Zo werd er door Voermans op gewezen dat de Wpg weliswaar de minister biedt om in uiterste gevallen (zeer tijdelijke) noodbevelen aan veiligheidsregio’s te geven, maar de minister er geen vrijheidsrechten van burgers mee mag beperken.^[20] Ook wees op dat coronaverordeningen democratische garanties ontbraken, die eigenlijk wel hadde gemeenteraden niet gevraagd om noodverordeningen te bekrachtigen en konden tot de minister ter verantwoording worden geroepen.

In reactie^[21] op dit soort kritiek kwam in het najaar van 2020 de Tijdelijke wet maatregelen ter bescherming van de volksgezondheid die ook wel de ‘coronawet’ wordt genoemd.^[22] In de eerste plaats moet deze wet de regering voorzien van een robuustere wettelijke basis. Zij vervangt dan ook voornamelijk de gebaseerde noodverordeningen uit de eerdere fase van de pandemie. Zo creëert de Tijdelijke wet een wettelijke basis in de Wpg voor de verplichte 1,5 meter afstand in het openbaar.^[23] Ook de hygiënemaatregelen op te leggen worden door de wet geregeld, zoals de verplichting om mondkapjes in openbare ruimtes te verplichten.^[24] Als besmettingen toe- of afnemen, kan de mogelijkheid om het beleid daar relatief snel op aan te passen. Na veel kritiek op

en aandringen van beide Kamers der Staten-Generaal werden er tevens meer mogeli in de wet opgenomen om het coronabeleid van de regering te controleren. De wet gepubliceerd in de Staatscourant en trad op 1 december 2020 in werking.

De coronapandemie bevestigt maar weer eens dat de sociale grondrechten zoals d enerzijds ongelofelijk belangrijk zijn. In landen waar de bescherming van de Covid-19 door de overheid minder serieus wordt genomen (neem de VS onder Tr de volksgezondheid desastreus. Aan de andere kant werd eens te meer bevestigd da het legaliteitsbeginsel in een verzorgingsstaat al snel onder druk komen te staa verzorgingsstaat handelt in een (gepercipieerde) crisis. Ook bracht de bestrijding v het licht dat wij eigenlijk geen werkend kader hebben om, in tijden van ci grondrechten systematisch met elkaar te verbinden en/of tegen elkaar af te wege schrijven is het regeringsbeleid bijna uitsluitend gericht op het indammen van de p betekent het terugbrengen van besmettingscijfers en IC-opnamen. Andere as gezondheidszorg, zoals reguliere zorg, en andere sociale grondrechten, zoals het schoon leefmilieu (denk aan *Urgenda*), zijn nog steeds in het geding. Mede i proportionaliteit van veel van de kabinetsmaatregelen betwist, onder andere door le Tot slot is het opvallend dat bij de bestrijding van de coronapandemie ook kl verdrukking kwamen, op manieren die de wetgever bij het attribueren van bevoegd van de Wpg niet had voorzien. Zo zijn er sterke aanwijzingen dat de regering, i pandemie, heeft geprobeerd om te beïnvloeden wat voor gasten er aanwezig ware op televisie.^[26] Ook werd techbedrijven gevraagd om ‘desinformatie’ over Covi weren.

Mijns inziens wil dat niet direct zeggen dat het allemaal anders had gemoeten. Ma nuttig zijn om, als de pandemie eindelijk over is en het stof is neergedaald, c rechtsstatelijke kwesties rondom corona een grondig debat te voeren.

3. HET RECHT OP GEZONDHEID IN HET INTERNATIONALE RECHT

Allereerst verdient hier het recht van de International Labour Organisation (ILO) v kader dat zich het enige, dus volstrekt unieke, geval heeft voorgedaan dat de Nede van) het internationale recht op gezondheid rechtstreekse werking toekende. Er vastgesteld: in 1996 sprak de Centrale Raad van Beroep (CRvB) uit dat ILO-verdr acht was genomen.^[27] Dit verdrag behelst een verbod tot het heffen van een eigen bi van kraamzorg, wanneer de bevalling om medische redenen in het ziekenhuis heeft stelde vast dat het Comité van Deskundigen van de ILO de Nederlandse regerin werking van dit verbod had voorgelicht en dat de regering het wettelijke voorsc voorschreef inmiddels had ingetrokken. Daarom leek er weinig aan in de we consequenties te verbinden aan het verbod. Toch veroorzaakte het rechterlijke oord De regering besloot over te gaan tot opzegging van Deel VI van de Europese Cod een met ILO-verdrag 102 te vergelijken regeling, maar gelukkig weigerde de Twe goed te keuren.^[28]

Het recht op gezondheid ondervindt vanuit verschillende internationale instr Europees niveau gaan de gedachten meteen uit naar artikel 11 van het Europee

waarin het recht op bescherming van de gezondheid is neergelegd. Hoewel het recht geformuleerd, verplicht het tot een heel pakket aan maatregelen. Een verduidelijking 11 is te vinden op de website van de Raad van Europa.^[29]

Naast het ESH valt te wijzen op het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie dat het recht op gezondheidszorg garandeert. Artikel 35 kan mensen overigens op het verkoede indruk dat het recht op gezondheid moet worden opgevat als en dus idee van gezondheidszorg. Het recht op gezondheid omvat echter veel meer. Dit blijkt al uit de lidstaten er met zoveel woorden ook toe verplicht om voorzieningen te treffen op het gebied van onderwijs. Maar het recht op gezondheid is nog ruimer. Het houdt ook na naast de voorwaarden voor gezondheid zoals toegang tot zuiver drinkwater en gezond huisvesting en degelijke sanitaire voorzieningen. Dat wordt meteen duidelijk wanneer de Verenigde Naties in de beschouwing worden betrokken. Het gaat dan om artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten dat tamelijk gedetailleerde opsomming geeft van de maatregelen die nodig zijn voor de verwezenlijking van het recht te komen, en artikel 24 van het Verdrag inzake de rechten van het kind dat artikel 12 van het IVESCR in de nadere specificatie van de maatregelen zelfs nog over internationale instanties van het IVESCR en het IVRK besteden uitgebreid aandacht op gezondheid moet worden omschreven en afgebakend.^[30] Het VN Comité inzake de Culturele Rechten licht in General Comment 14 de inhoud van artikel 12 van het IVESCR toe te raadplegen op de website van de Verenigde Naties.^[31]

Volgens het Comité blijkt zowel uit de wetshistorie als de tekst van artikel 12, that health embraces a wide range of socio economic factors that promote conditions for a healthy life, and extends to the underlying determinants of health, such as food and nutrition, safe and potable water and adequate sanitation, safe and healthy working conditions and a healthy environment.^[32] Ook in het kader van artikel 24 van het IVRK wordt een ruime omschrijving van het recht op gezondheid gehanteerd.^[33] Het VN Kinderrechtencomité voorziet dit artikel van het IVRK in par. 15 van General Comment 15, een document dat eveneens te raadplegen valt op de website van de Verenigde Naties dat beschouwt het recht op gezondheid van kinderen als ‘an inclusive right, extending to the right to appropriate prevention, health promotion, curative, rehabilitative and palliative services, and to the right to grow and develop to their full potential and live in conditions that enable them to attain the highest attainable standard of health through the implementation of programmes that address the underlying determinants of health.’

Nu is het recht op gezondheid weliswaar uitgebreid gecodificeerd in artikel 12 van het IVESCR, maar in par. 59 van General Comment 14 ook nog eens opmerkt:^[36] ‘Any person or group of persons has the right to health should have access to effective judicial or other appropriate remedies at the national and international levels’, daar staat tegenover dat het recht in de Nederlandse rechtspraak niet altijd effectieve werking wordt onthouden.^[37] Bij de rechter kan dus geen rechtstreeks beroep op het recht op gezondheid Overigens veroorzaakte een vonnis van de Kantonrechter Maastricht in 2008 enige ophef omdat een vrouw vanwege wanbetaling afgesloten van de watervoorziening. De Kantonrechter oordeelde dat onrechtmatig en wees erop dat ‘het recht op water’ werd gefrustreerd. De Kantonrechter is besloten in reeds lang gecodificeerde en door Nederland erkende rechten, maar ook in de adequate levensstandaard en het recht op gezondheid (respectievelijk artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten). Erkenning van het recht op gezondheid is dus een explicitering van dit element van bestaande rechten. Daarenboven heeft de Raad van Europa in zijn zitting van de Mensenrechtenraad (3 tot 28 maart 2008) te Geneve het recht op gezondheid als een van de kernrechten van de mens erkend.

mensenrecht erkend.’ De vraag of de artikelen 11 en 12 IVESCR wel rechtstreeks zeggen, als ‘een ieder verbindend’ konden worden beschouwd in de zin van de artikel 22 Grondwet, liet de Kantonrechter rusten. Wie meende dat deze zaak de rechtstreekse werking inluide, kreeg twee jaar later een teleurstelling te verduren. Het vonnis sneuvelde oordeelde het Gerechtshof ’s-Hertogenbosch^[39] ‘dat noch uit de artikelen 11 en 12 Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESC), noch uit andere verdragen of internationale rechtsbronnen, een absoluut recht op water - ook zonder betaling - kan worden afgeleid.’ Het voegde eraan toe: ‘Nog daargelaten of de artikelen 11 en 12 ieder verbindende bepalingen in de zin van artikel 93 Grondwet zijn (...)’ Wij denken dat de rechtstreekse werking van artikel 12 IVESCR door de Nederlandse rechter zo gerustgesteld wordt ontkend kan enige troost putten uit de omstandigheid dat artikel 12 wel indien en wel via het recht op privacy van artikel 8 EVRM. In 2010 overwoog de CRvB IVESCR ‘in voorkomende gevallen een rol [kan] spelen bij de uitleg van het EVRM. Het EVRM zal hieronder nader worden ingegaan.

Artikel 24 IVRK deelt het lot van artikel 12 IVESCR. In 2007 gaf de Afdeling Raad van State (ABRvS) expliciet te kennen dat artikel 24 zich, gelet op bewoordingen, leent voor rechtstreekse toepassing door de rechter.^[41] In een andere uitspraak uit 2008 overigens ook goed te kunnen vinden in het standpunt van de Minister voor Vreemdelingenzaken dat met artikel 24 IVRK niet wordt ‘beoogd een uitbreiding te geven aan de verplichting het EVRM voortvloeiend’.^[42] Doek en Spronk concluderen dat op grond van dergelijke uitspraken aangenomen dat schending van het recht op gezondheid niet met succes aan de rechter kan worden onderworpen. Terecht werpen zij vervolgens de vraag op ‘of dit onder alle omstandigheden (...)’.^[43] Maar of zulke omstandigheden tot rechtstreekse toepassing zullen leiden valt te betwijfelen. Het ligt meer voor de hand om te veronderstellen dat geschonden wordt geacht. Er is dus alle reden om bij de bespreking van het internationale recht vooral ook aandacht te besteden aan het EVRM. Het recht op gezondheid mag dan wel niet in het EVRM zijn neergelegd, aspecten van dit recht kunnen niettemin onder de noemer van het recht op leven aan de orde komen. Het gaat dan vooral om het recht op leven van artikel 2, het recht op onmenselijke behandeling van artikel 3 en het recht op privacy van artikel 8 EVRM.

Wanneer het erom gaat of aan de rechten in het EVRM aanspraken vallen te ontleenen in verband met ziekte of handicap dient allereerst aandacht te worden besteed aan de aansprakelijkheid voor draagt, te weten, personen in detentie. Aangezien zij zelf volledig zijn beroofd van de mogelijkheid om de hulp van een arts of beroepsoefenaar in te schakelen laat de vaststelling van een schending vanwege nalatigheid zich hier verreweg het gemakkelijkst voorstellen. De eisen liggen hoog.^[44] Het EHI heeft uitspraken gedaan waarin het vanwege een gebrek aan medische zorg tot een schending is geconcludeerd. Wanneer de gedetineerde kwam te overlijden werd in zulke gevallen artikel 2 geschonden^[45] en zaken met minder dramatische gevolgen betroffen dan onmenselijke behandeling van artikel 3 EVRM.^[46] In verband met deze artikelen kwistie Dolmatov niet onvermeld blijven. Deze Russische asielzoeker beroofde zichzelf in het Detentiecentrum Rotterdam van het leven. In het rapport ‘Het overlijden van Dolmatov’ komt de Inspectie van Veiligheid en Justitie ‘tot het oordeel dat er op verscheidene plaatsen verschillende organisaties in de vreemdelingenketen onzorgvuldig is gehandeld.]

betrokken zijn bij de aan de heer Dolmatov na zijn inbewaringstelling geboden juridische zorg. De Inspectie kan niet beoordelen of zorgvuldiger handelen door de Nederlandse overheid een andere afloop had geleid. Wel stelt zij vast dat Dolmatov ten onrechte in detentie is geplaatst, dat er ten aanzien van de verleende rechtsbijstand niet conform wet- en regelgeving is gehandeld, dat de verstrekte medische zorg tekort is geschoten.’ Het rapport kan worden gevonden op <http://www.ivenj.nl/actueel/inspectierapporten/rapport-het-overlijden-van-alexander-131&cs=64448>. In het rapport ‘Medische zorg vreemdelingen. Over toegang en zorg voor asielzoekers en uitgeprocedeerde asielzoekers’ van 3 oktober 2013 heeft de Nederlandse ombudsman dat na eerdere incidenten zoals de kwestie Dolmatov bij vreemdelingen de gezondheidsrisico wordt vermeden en hij doet de aanbeveling om de toegang tot de detentie te verbeteren door bijvoorbeeld zelfzorgmedicatie, zoals paracetamol erbij te staan, ze te informeren over geplande onderzoeken of behandelingen buiten het detentiekamp, en gebouwd te worden te vervoeren als dat nodig is.^[47] Dit rapport is te vinden op <http://www.nationaleombudsman.nl/rapporten/2013/125#>.

Buiten de context van detentie zijn schendingen van het EVRM omdat medische voorziening wordt onthouden, zeldzaam. In verband met het recht op leven van de overheid tegen Turkije vermelding. In het arrest dat in 2001 werd gewezen,^[48] merkt het EHRM in het geding komt wanneer vaststaat dat een lidstaat het leven van een burger te onthouden die de bevolking in het algemeen ter beschikking van de overheid artikel 2 werd toen echter niet aangenomen. Ook van het verbod op foltering en onmenselijke behandeling artikel 3 laat zich onder omstandigheden een schending voorstellen. Is iemand ‘in need of support’ en wordt hij geconfronteerd ‘with official indifference when in a situation which is incompatible with human dignity’ dan sluit het EHRM staatsaansprakelijkheid niet uit.^[49] Maar uit de jurisprudentie van het EHRM zijn daarvan in de sfeer van het recht op gezondheidszorg vooralsnog geen voorbeelden bekend.^[50] Voor het recht op privacy van artikel 8 EHRM Het EHRM houdt de mogelijkheid van een schending principieel open maar laat de overheid het punt van de medische zorg steeds een ruime ‘margin of appreciation’, of marge van beoordelingsvrijheid. In de kwestie Pentiocova wordt bijvoorbeeld geklaagd over gebrek aan ondersteuning bij de behandeling van een ernstige nierziekte en het EHRM wijst de gebrekkige gezondheidszorg inmiddels is verbeterd.^[52] In de Nederlandse kwestie Sentges betreft het een ernstige spierziekte lijdt en vergeefs om een robotarm verzoekt.^[53] Juist omdat het EHRM een ruime beslissingsmarge laat is de positie van de Nederlandse rechter van groot belang. Het CRvB zich principieel op het standpunt dat artikel 8 EVM ‘onder omstandigheden kan [kan] meebrengen die noodzakelijk zijn voor een effectieve werking van het privé-leven. Daarbij hebben kinderen en andere kwetsbare personen in het bijzonder een extra bescherming nodig. In latere jurisprudentie maakte de CRvB duidelijk dat zulke bescherming ook betrekking heeft op de gezondheid. Er werd bijvoorbeeld overwogen dat het recht op gezondheid van artikel 8 EVM kan zijn voor de uitleg van artikel 8 EVRM.^[55] Voor zover bekend is er door de Nederlandse rechter nog geen schending van artikel 8 EVRM aangenomen omdat de zorg in verband met de ontbrek of te zeer te wensen overliet.

Tevens vloeien er uit het EVRM nog eisen voort met betrekking tot de inrichting van de gezondheidszorg. Zo moet de lidstaat er ingevolge het recht op leven van artikel 2 van de Grondwet dat het leven van een patiënt wordt beschermd tegen medische nalatigheid en de overheid maken aan nalatigheid door de nabestaanden voor het overlijden aansprakelijk kunnen worden. In 2010 achtte het EHRM artikel 2 geschonden omdat een kind via bloedtransfusie

oordeelde het dat het kind als schadevergoeding heel zijn leven lang kosteloos moet recht op privacy van artikel 8 schrijft voor dat de lichamelijke integriteit van de patiënt medische blunders en dat de arts zo nodig aansprakelijk kan worden gesteld.^[58] Daarmee zegt hij dat ingrijpende operaties uitsluitend mogen plaatsvinden op basis van ‘toestemming, toestemming die de patiënt verleent na eerst fatsoenlijk over de risico’s te zijn ingrijpende beslissingen betreffende de behandeling van een kind toestemming worden verleend.^[60]

Tot slot nog iets over het recht op gezondheid in het Europees en internationaal recht. Nationale staten werken al zeker een eeuw samen om infectieziekten en andere door gezamenlijk internationale ‘hygiënemaatregelen’ te nemen. Sinds 2007 bestrijding van infectieziekten gereguleerd door International Health Regulations (IHR) van de Gezondheidsorganisatie (WHO), die sinds 2007 bindend zijn voor alle landen in de wereld. Tijdens de coronapandemie werd de internationaalrechtelijke plicht van overheden om maatregelen te nemen tegen infectieziekten als Covid-19 te beschermen – en daarbij samen te werken met verschillende instanties bevestigd.^[62] Tegelijkertijd waarschuwden organisaties als de WHO dat de bescherming van de volksgezondheid tegen Covid-19 moet worden afgewogen tegen andere waarden. In april 2020 kwam de Raad van Europa met een ‘toolkit’ voor lidstaten, om beginselen als mededelingen met daarin o.a. richtsnoeren ter bescherming van verschillende rechten, waaronder het recht op privacy, de uitvoering van de relevante EU-bepalingen op het gebied van de asielzoekers.^[64]

Ook lijkt Covid-19 de taakopvatting van internationale organisaties ten aanzien van de bescherming van de gezondheid te hebben veranderd. De formele bevoegdheden van de EU op het gebied van public health zijn beperkt. Toch namen de Europese instituties tal van maatregelen^[65], bijvoorbeeld om de coronapandemie te coördineren in verband met de interne markt (waarbij dat begrip behelst het oog op de aanschaf van vaccinaties en in verband met financiële solidariteit op wereldniveau bracht Covid-19 belangrijkere ontwikkelingen in verband met publiek recht. De Wereld Gezondheidsorganisatie nam een leidende rol op zich, bijvoorbeeld door aanbevelingen aan landen te publiceren.^[67] Sommigen vonden de WHO echter te weinig effectief. De Verenigde Staten besloot (mede) daarom om uit de WHO te stappen (al gaf de VS met de rol van China in die organisatie). Sommige wetenschappers pleiten ervoor om andere en juridische middelen toe te kennen. Volgens Birgit Toebes van de Universiteit van Amsterdam is een ‘human rights based approach’ van de bestrijding van besmettelijke infectieziekten belangrijk.

4. HET RECHT OP HUISVESTING VAN ARTIKEL 22, TWEEDE LID, GROEP 1

Het recht op huisvesting,^[69] neergelegd in het tweede lid van artikel 22, is onmiskenbaar een grondrecht dat wordt beschermd door artikel 12 van de Grondwet. Dit huisrecht is verwant aan het recht op privacy van artikel 10 Grondwet. De verwantschap met deze klassieke grondrechten wordt ook in het recht op huisvesting onthoudingsplichten voor overheid besloten liggen. Het gaat om met wat te leren valt uit de typologie van verplichtingen. In het kader van het recht op huisvesting is de onthoudingsplicht betrekking op gedwongen uitzettingen uit de woning of op andere vormen van woononveiligheid. In het tweede lid van artikel 22 Grondwet wordt deze onthoudingsplicht

genoeg niet expliciet verwoord. Net als bij het eerste lid ligt de te respecteren vrijheid het woord ‘bevordering’.

Meer nog dan bij het eerste lid dat zich van de clausule ‘treft maatregelen’ bedient, artikel 22 vanwege de uitdrukking ‘voorwerp van zorg’ het oog vooral gericht op al in de vorm van beleidsvoering op de langere termijn, een aangelegenheid waarbij beleidsvrijheid toekomt en politieke overwegingen van velerlei aard doorslaggevend van verplichtingen wordt dan gesproken van ‘obligations to promote’. Met zorgverplichtingen in beginsel ook mogen zijn, een bepaalde normering valt allesb ook bij artikel 22, tweede lid, het geval. In de memorie van toelichting bij de grond regering deze nadere normering op het vlak van het huisvestingsbeleid als ‘woongelegenheden’ is niet alleen te verstaan een voldoende aantal woningen. De term het volume, de kwaliteit, de veiligheid, de gezondheid etc. van de woningen.’ kwalitatieve als een kwantitatieve taakstelling’, merkt de regering op wanneer ze in nadere uitleg verschaft.^[71]

De nadere uitleg in de memorie van antwoord is ook om een andere reden bijzondere eveneens dat de uitdrukking ‘voldoende woongelegenheden’ naar haar oordeel in gericht moet zijn, dat slechts in noodgevallen een situatie van onvoldoende bestaan.^[72] Volgens deze toelichting biedt de grondwetsbepaling dus tevens aanknopingspunten voor zorgplichten, dus voor ‘obligations to ensure’. Daarom maakt de rechtbank Maastricht gemakkelijk van af wanneer wordt opgemerkt dat artikel 22, tweede lid, ‘slechts een van de overheid bevat.’^[73] De Nederlandse rechter heeft in ieder geval een keer getoond het kader van het tweede lid van artikel 22 een concrete zorgverplichting veronachtzamen. De rechtbank Utrecht uit dat een gemeente die woningen verhuurde uit een eiger over zeer ruime beleidsvrijheid beschikte maar dat in het onderhavige geval de wet worden beschouwd. Het betrof een ‘echt noodgeval’.^[75] Een moeder met drie kinderen jaar geen eigen woonruimte meer. Sinds enige tijd moest de moeder zelf dagelijks worden bestraald en ten aanzien van het oudste kind was een behandeling op de afdeling het ziekenhuis geïndiceerd. In verband met dit soort concrete zorgplichten daklozenproblematiek speciale aandacht. In Nederland geldt een wettelijke verplichting tot opvang’, dat wil zeggen, het bieden van tijdelijk verblijf aan mensen zonder een wettelijke kader voor die maatschappelijke opvang bestaat uit de Wet Maatschappelijke Opvang (WMO) die van kracht is sinds 1 januari 2007. Het is nadrukkelijk het uitgangspunt dat ook wel de landelijke toegankelijkheid van de maatschappelijke opvang verankerd in artikel 20, zesde lid, WMO: ‘De door gemeenten (...) bekostigde voorzieningen voor maatschappelijke opvang (...) zijn toegankelijk voor iedereen die in Nederland maatschappelijke opvang binnen het kader van de WMO in goede banen te leiden, verantwoordelijk gemaakt voor de uitvoering van een samenhangend aanbod aan opvang. Deze centrumgemeenten ontvangen hiervoor specifieke uitkeringen van het Rijk voor maatschappelijke opvang is te vinden op www.opvang.nl. Helaas blijken steden in Nederland WMO daklozen van elders uit de opvang te weren. Dit meldt de staatssecretaris van de Rijksoverheid op 2 september 2013 aan de Tweede Kamer en wel op basis van een onderzoek van het Instituut voor Bestuur en Management.^[76]

5. Het recht op huisvesting in het internationale recht

De typologie van verplichtingen leert dat het internationale recht op onthoudingsplichten aan de overheid oplegt. De overheid mag niet zo maar over woning. Het VN Comité inzake economische, sociale en culturele rechten heeft G gewijd aan deze onthoudingsplicht, besloten in het recht op adequate huisvesting v commentaar is te raadplegen op de website van de Verenigde Naties.^[77]

Het Comité geeft aan dat '[i]n cases where eviction is considered to be justified, strict compliance with the relevant provisions of international human rights law and principles of reasonableness and proportionality.'^[78] Daarbij wijst het in het bij voortvloeit uit het recht op privacy van artikel 17 IVBPR. Daarnaast vraagt natuur privacy van artikel 8 EVRM aandacht. Anders dan artikel 17 IVBPR bevat beperkingsclausule. Daarbij dient voorts te worden bedacht dat de toets aan deze het EHRM bij uitzettingen uit de woning met zich brengt dat tevens aandacht m 'procedural safeguards available to the individual': 'In particular, the Court r decision-making process leading to measures of interference was fair and such as interests safeguarded to the individual by Article 8 (...).^[79] In General Comment 7 inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten uitgebreid de aandacht o procedurel protection'.^[80]

Naast deze 'normale' onthoudingsplicht vloeien er uit het internationale recht op bijzondere 'onthoudingsplichten' voor de overheid voort. Centraal staat dan de ge: Wanneer het VN Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten ir algemene toelichting geeft op het recht op adequate huisvesting van artikel 11 IVE: het aspect van de gezondheid:^[81] '[H]ousing should not be built on polluted sites no pollution sources that threaten the right to health of the inhabitants.'^[82]

Er mogen van overheidswege geen huizen worden gebouwd op vervuilde grond. T van het recht op huisvesting de overheid een heel concrete zorgverplichting op: d toezien dat er door particulieren als woningcorporaties en projectontwikkelaai gebouwd op vervuilde grond.

Bij de concrete zorgverplichtingen, anders gezegd de 'obligations to ensure', die l om de hoek komen kijken, gaan de gedachten in het bijzonder uit naar de plicht individuen in bepaalde concrete noodsituaties voor huisvesting te zorgen. Deze ve het krachtigst onder het EVRM en wel in twee rechten, het recht op privacy van art op foltering en onmenselijke behandeling van artikel 3 EVRM.^[83] Dat volgens het I in bijzondere omstandigheden aanspraak op een voorziening valt te ontlennen kv bespreking van het internationale recht op gezondheid in paragraaf 3. Op het pu allereerst te worden gewezen op de kwestie Marzari. Wanneer een zwaar gehand schending van artikel 8 omdat hem geen aangepaste huisvesting ter beschikking v EHRM:^[84] '[A]lthough Article 8 does not guarantee the right to have one's hous authorities, a refusal of the authorities to provide assistance in this respect to an severe disease might in certain circumstances raise an issue under Article 8 of the impact of such refusal on the private life of the individual. The Court recalls in essential object of Article 8 is to protect the individual against arbitrary interference provision does not merely compel the State to abstain from such interference: i

undertaking, there may be positive obligations inherent in effective respect for obligations of this type where there is a direct and immediate link between the measure and the latter's private life (...).' Vervolgens blijkt de klacht ongegrond te zijn omdat die werd voorgesteld heeft afgewezen.

De plicht om in een concreet geval huisvesting te verzekeren heeft niet alleen betrekking op handicap of gezondheidsproblemen. De plicht is ruimer. In het recente arrest *Bulgaria* verwoordt het EHRM het als volgt:^[85] 'Article 8 does not in terms give a right to housing (...) and, accordingly, any positive obligation to house the homeless must be based on a specific obligation to secure shelter to particularly vulnerable individuals may flow from Article 8 in exceptional cases (...).' Tegelijkertijd maakt dit arrest duidelijk dat het EHRM betracht bij het aannemen van een schending op dit vlak. Boven, in paragraaf 33, wordt daarom de positie van de Nederlandse rechter extra belangrijk is en dat volgevoerd voor kinderen en andere kwetsbare personen op grond van artikel 8 EVRM in het kader van hun bescherming.^[86] Op de oordeelsvorming van de Nederlandse rechter over artikel 8 huisvesting wordt straks ingegaan. Hier worden de schijnwerpers eerst nog gericht op de geruchtmakende zaak *M.S.S. v. Belgium and Greece*.^[87] In dit arrest oordeelt het EHRM dat artikel 3 EVRM schendt door een asielzoeker aan zijn lot over te laten zodanige omstandigheden moet leven. Bij de vaststelling van deze schending neemt het EHRM Griekenland de wettelijke minimumnormen die het zelf op grond van een richtlijn vastgesteld, met voeten treedt.

De jurisprudentie van de Nederlandse rechter over artikel 8 EVRM en het verspreiden van vooral in gang gezet door de oordeelsvorming van het Europees Comité voor Sociale Rechten toeziet op de naleving van het ESH en bij wie groepsklachten kunnen worden ingediend doet in verband met het recht op huisvesting een oordeel van het ECSR flink wettelijk. In de mening dat Nederland de artikelen 17 en 31 ESH schendt door kinderen van uitgestroomde straat te zetten.^[88] Nu is het ECSR weliswaar geen rechter die een juridisch bindend oordeel van het ESH bovendien door de bank genomen geen rechtstreekse werking wordt verleend aan de Nederlandse rechter geen beroep op kan worden gedaan, daar staat echter tegelijkertijd een gezaghebbende instantie van de Raad van Europa is en diens oordeel van de schaal behoort te leggen. De Nederlandse rechter heeft het oordeel van het ECSR opgehangen aan een positieve verplichting, voortvloeiend uit het recht op privacy van

Op 25 oktober 2013 veroorzaakt het ECSR opnieuw de nodige ophef. Naar aanleiding van juli 2013 ontvankelijk werd verklaard en betrekking heeft op het gebrek aan opvang voor asielzoekers,^[90] spoort het de Nederlandse regering in een voorlopig oordeel aan te nemen van possible measures with a view to avoiding serious, irreparable injury to the integrity of the risk of destitution, through the implementation of a co-ordinated approach at national level with a view to ensuring that their basic needs (shelter, clothes and food) are met (...)

6. HET RECHT OP CULTURELE ONTPLOOIING VAN ARTIKEL 22, DERDE LID

Het recht op culturele ontplooiing, neergelegd in het derde lid, hangt ten nauwste samen met de meningsuiting van artikel 7 Grondwet. Dit laat mooi zien hoe ook in het derde lid

typologie van verplichtingen, als beginsel een vrijheidsrecht met bijbehorende overheid besloten ligt. Deze onthoudingsplicht spreekt uit de formule ‘voorwaarde drukt uit dat de overheid slechts mogelijkheden voor de burgers mag creëren, ze mag interesse opdringen. In de memorie van toelichting bij de grondwetsherziening mei 1991 [91] ‘Het spreekt vanzelf dat ieder zelf behoort te kunnen beslissen (...) aan welke activiteiten hij wil deelnemen.’

Het begrip ‘cultuur’ valt moeilijk af te bakenen. Vooral de afgrenzing naar de problemen op. In de visie van de regering kan er een onderscheid worden gemaakt op ‘de ontplooiende elementen’ van het begrip cultuur.^[92] Zulke ‘ontplooiende’ en ‘vrijtijdsbesteding’ ontbreken. Tegelijkertijd geeft de regering echter toe dat het om literatuur is voorgesteld om onder ‘cultuur’ in de zin van artikel 22 te verstaan beschaving die niet tot onmiddellijk praktisch nut dienen’. Deze omschrijving omvat kunst en literatuur maar bijvoorbeeld ook volkskunst, carnaval en andere activiteiten als vrijetijdsbesteding aanleunen. De omschrijving is zo ruim met het oog op het vrijzorgverplichtingen dan dient de overheid de beschikbare middelen verantwoord aan te leggen bij professionele kunstbeoefening met een beperkt draagvlak in de samenleving dan conform de tekst van artikel 15 IVESCR eerder aansluiting gezocht bij de wet op de vrijetijdsbesteding.^[93] Tegen deze visie kan echter worden ingebracht dat de regering Intergouvernementele Conferentie inzake het cultuurbeleid van UNESCO onder ‘cultuur’ artikel 15 IVESCR mede vormen van sport en recreatie verstaat. Het begrip zou eveneens maatschappelijke ontplooiing zoals samenlevingsopbouw en zelfs ook natuurontwikkeling omvatten.^[94] In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op een dergelijke toelichting op het begrip ‘cultuur’.

7. HET RECHT OP CULTURELE ONTPLOOIING IN HET INTERNATIONALE RECHT

Op internationaal niveau trekt in het kader van het recht op culturele ontplooiing veel aandacht. Deze verdragsbepaling verankert diverse culturele rechten. Het eerste lid a) het recht om deel te nemen aan het culturele leven, onder b) het recht om de vooruitgang van de wetenschappelijke vooruitgang en de toepassing daarvan en onder c) het recht om alle culturele voordelen te genieten van wetenschappelijk, literair of artistiek werk. Dit recht omvat wetenschapsvrijheid en de kunstvrijheid. Deze rechten die teruggaan op artikel 1 van de Verklaring van de mens, vormen een geïntegreerd onderdeel van het internationaal mensenrechtenverdragen. Er is een intrinsieke samenhang met rechten als de vrijheid van de artikelen 10 EVRM en 19 IVBPR, de vrijheid van onderwijs van de artikelen 2, 13 en 14 IVESCR, de godsdienstvrijheid van de artikelen 9 EVRM en 18 IVBPR, de artikelen 11 EVRM en 21 IVBPR of het zelfbeschikkingsrecht van volken van artikel 1 IVBPR. Volgens het VN Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van artikel 15 dan ook, net als zulke andere mensenrechten, ‘essential for the maintenance and positive social interaction between individuals and communities in a diverse and pluralistic society’. Het Comité verkondigt het Comité nadrukkelijk wanneer het in General Comment 14 het recht om deel te nemen aan het culturele leven, verankerd in artikel 15, eerste lid, IV

Tegelijkertijd maakt General Comment 14 duidelijk dat in het kader van artikel 15, eerste lid, IV

allerminst beperkt mag worden opgevat. Het Comité stelt:^[96] '[C]ulture is a encompassing all manifestations of human existence. The expression "cultural life culture as a living process, historical, dynamic and evolving, with a past, a present and a future" 'cultuur' verstaat het dan ook onder meer 'ways of life, language, oral and written non-verbal communication, religion or belief systems, rites and ceremonies, scientific production or technology, natural and man-made environments, food, clothing customs and traditions through which individuals, groups of individuals and humanity and the meaning they give to their existence, and build their world view in with the external forces affecting their lives.'^[97] Inherent aan een dergelijke manifestatie van een bepaalde diversiteit en daarom strekken de culturele rechten zich tot rechten van minderheden en de rechten van individuen die tot minderheden behoren. Uit dit kan worden geconcludeerd alle tradities zonder meer bescherming ondervinden van de verwevenheid met alle andere mensenrechten brengt mee dat gewoonten en praktijken die het welzijn van individuen of groepen zoals vrouwenbesnijdenis niet met een rechtvaardigen vallen. Het Comité stelt zich juist op het standpunt dat de overheid het culturele leven schendt wanneer zij het nalaat om zulke schadelijke praktijken te

In dit kader kan niet voorbij worden gegaan aan het felle debat dat zich in het najaar van 2011 voerde over de vraag of Zwarte Piet, de Moorse knecht die in 1848 door Jan Schenkman in het lied 'De Knecht' werd geïntroduceerd, racistisch is. Zowel voor- als tegenstanders van de afwijzing van discriminatie.^[100] Het debat liep mede zo hoog nadat Verene Shepherd, het hoofd van de Nederlandse Sinterklaasfeest omdat het fenomeen van Zwarte Piet een terugkeer vormde naar de slavernij. Nu is dat wel erg kras uitgedrukt, maar anderzijds valt zeker te verdedigen de afwijzing van de ontkennen historische achtergrond van slavernij de traditie van Zwarte Piet, Sinterklaas dat zelfs teruggaat tot de Middeleeuwen, de bescherming van artikel 15

Terwijl de typologie van verplichtingen bij het recht op gezondheid en het recht op cultuur diensten bewijst is zij bij het recht op culturele ontplooiing bijzonder nuttig. Zo spreekt artikel 15 de onthoudingsplicht in het oog.^[102] 'The right to take part in cultural life and freedom.' Bovendien besteedt artikel 15 in het derde lid bijzondere aandacht aan de rechten van de kunstenaar om scheppend werk te verrichten. Deze vrijheid wordt op één lijn gesteld met de rechten van de wetenschappelijke onderzoeker te verrichten. Deze vrijheden van artikel 15 zijn vatbaar voor beperkingen waarvan dient rekening te worden gehouden met het regime van de beperkingsclausules van IVESCR, en het regime van de beperkingsclausules van allerlei parallel lopende vrijheden van meningsuiting of de vrijheid van godsdienst in het EVRM en het IVBP.

In artikel 15, tweede lid, IVESCR valt te lezen welke aspecten er aan het cultuurrecht te onderscheiden. Ten eerste moet de overheid de ontwikkeling van de cultuur bevorderen. Dit wordt onder andere gedaan op de voormalige Wet werk en inkomen kunstenaars (Wwik). In 2008 werd de Wwik (beginnende) kunstenaars die met de uitoefening van hun beroep niet in hun levensonderhoud maximaal achtenveertig maanden lang aanspraak maken op een uitkering die hen in staat stelt om hun renderende beroepspraktijk op te bouwen. Toen de wet per 1 januari 2012 werd ingevoerd was voorzien in een overgangsregeling voor uitkeringsgerechtigden die al vóór 2008 een Wwik-beschikking hadden ontvangen en hun rechten op grond van die beschikking konden uitoefenen. De rechter concludeerde de rechter tot een schending van het recht op eigendom van artikel 1

Deze uitspraken deden in politiek Nederland flink wat stof opwaaien.

Ten tweede moet ingevolge het tweede lid van artikel 15 IVESCR de verbreiding van kunst en cultuur in de bevolking worden bevorderd. Hier valt onder meer te wijzen op Kosmopol, een gefinancierd multimediaal platform dat kunst, cultuur en debat inzet om een diepgaand en 'nieuwe' Nederlanders, jong en oud, denkers en doeners tot stand te brengen en te

Ten derde schrijft artikel 15, tweede lid, IVESCR voor dat het culturele erfgoed van ons nageslacht wordt beschermd. Op dit vlak zijn eveneens twee Europese verdragen van belang: het Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed van 16 jaar geleden (1988) en ook wel het Verdrag van Malta of de Conventie van Valletta genoemd, beoogt het culturele erfgoed in de bodem bevindt beter te beschermen. Het verdrag heeft zijn doorwerking gekregen sinds 1988. De essentie is dat voorafgaand aan de uitvoering van allerlei plannen onderzocht moet worden naar de aanwezigheid van archeologische waarden in de bodem en dat daar in de uitvoering zoveel mogelijk rekening mee moet worden gehouden. Het Europees landschapsverdrag (Trb 2005, 23), ook wel het Verdrag van Florence genoemd, is een verdrag waarvoor Nederland integraal behandeld wordt. Belangrijke doelen van dit verdrag zijn de bescherming, het behoud van landschappen en het organiseren van Europese samenwerking op dit gebied. In Nederland is in het Landschapsmanifest, een samenwerkingsverband van 45 organisaties dat erop gericht is van het Nederlandse landschap hoog te houden en waar nodig te verbeteren. Staan Nederland aangesloten bij deze organisaties? Zie: <http://www.staatsbosbeheer.nl/Nieuws%20en%20achtergronden/Themas/Landschap>. Op het punt van de bescherming van het culturele erfgoed mag zeker de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) niet worden vergeten. Zie: www.cultureelerfgoed.nl. De bescherming van het culturele erfgoed is de reeds genoemde Monumentenwet tot behoud van cultuurbezit die cultuurhistorische en wetenschappelijke voorwerpen in Nederland onmisbaar en onvervangbaar zijn. Op naleving van deze wet is de Erfgoedinspectie. Zie: <http://www.erfgoedinspectie.nl/>.

Tot slot verplicht het eerste lid, sub c, van artikel 15 de overheid nog de belangen van kunstenaars voortvloeiend uit door hem geschapen kunstwerken. Dit onderdeel van artikel 15 is voorzien in het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten in General Comment 11.

Het Comité geeft aan dat de inhoud van het eerste lid, sub c, van artikel 15 verduidelijkt via de typologie van verplichtingen:^[105] 'The right of everyone to benefit from the moral and material benefits resulting from any scientific, literary or artistic production of the author, like all human rights, imposes three types or levels of obligations on States parties to respect, protect and fulfil. The obligation to respect requires States parties to refrain from or indirectly with the enjoyment of the right to benefit from the protection of the right of the author. The obligation to protect requires States parties to take measures that do not interfere with the moral and material interests of authors. Finally, the obligation to fulfil requires States parties to adopt appropriate legislative, administrative, budgetary, judicial, promotional and other measures towards the full realization of article 15, paragraph 1 (c).' Het eerste lid, sub c, van artikel 15 is weer een uitgebreid terrein. Het belangrijkste instrument ter bescherming van de rechten van kunstenaars is de

Auteurswet. Artikel 1 van deze wet definieert het begrip ‘auteursrecht’ als ‘het uitsluitend van een werk van letterkunde, wetenschap of kunst, of van diens rechtverkrijgenden en te verveelvoudigen, behoudens de beperkingen, bij de wet gesteld’. Volgens gelding van dit auteursrecht vereist dat het werk een eigen oorspronkelijk en persoonlijk stempel van de maker draagt.^[106] Het auteursrecht is op veel zaken van teksten maar bijvoorbeeld ook op muziek, beeldend werk, foto’s, films, software of visuele auteursrechten dan neemt de Stichting Pictoright voor de bij haar aangesloten voor haar rekening.^[107] Betreft het muziek dan is Buma/Stemra de auteursrechten van haar leden wereldwijd vertegenwoordigt.^[108]

8. JURISPRUDENTIE

- ABRvS 12 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA3394
- ABRvS 27 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA4654
- CRvB 29 mei 1996, RSV 1997, 9
- CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776
- CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734
- Gerechtshof Amsterdam 25 oktober 2007, ECLI:NL:GHAMS:2007:BB6504
- Gerechtshof ’s-Hertogenbosch 2 maart 2010, ECLI:NL:GHSHE:2010:BL6583
- Gerechtshof ’s-Gravenhage 5 juni 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BW7457
- ECSR 27 oktober 2009, (DCI v. the Netherlands), NTM/NJCM-Bull. 2010, p. 205
- ECSR 1 juli 2013, 90/2013 (CEC v. the Netherlands)
- EHRM 4 mei 1999 (decision), 36448/97 (Marzari v. Italy)
- EHRM 10 mei 2001, 25781/94 (Cyprus v. Turkey)
- EHRM 17 januari 2002, 32967/96 (Calvelli and Ciglio v. Italy)
- EHRM 8 juli 2003 (decision), 27677/02 (Sentges v. the Netherlands)
- EHRM 9 maart 2004, 61827/00 (Glass v. the United Kingdom)
- EHRM 27 mei 2004, 66746/01 (Connors v. the United Kingdom)
- EHRM 4 januari 2005 (decision), 14462/03 (Pentiacova v. Moldova)
- EHRM 5 oktober 2006 (decision), 75725/01 (Trocellier v. France)
- EHRM 14 december 2006, 4353/03 (Tarariyeva v. Russia)
- EHRM 2 juni 2009, 31675/04 (Codarcea v. Romania)
- EHRM 18 juni 2009 (decision), 45603/05 (Budina v. Russia)
- EHRM 23 maart 2010, 4864/05 (Oyal v. Turkey)
- EHRM 21 januari 2011, 30696/09 (M.S.S. v. Belgium and Greece)
- EHRM 5 april 2011, 2974/05 (Vasyukov v. Russia)
- EHRM 24 april 2012, 25446/06 (Yordanova and Others v. Bulgaria)
- HR 4 januari 1991, NJ 1991, 608 (Van Dale/Romme)
- HR 28 juni 1991, AB 1992, 116
- HR 21 september 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW5328
- Kantonrechter Maastricht 25 juni 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD5759
- Nationale ombudsman 18 juli 1995, rapportnr. 95/271
- Nationale ombudsman, rapportnr. 2013/125
- Rechtbank Utrecht 18 juni 1991, NJ 1992, 370
- Rechtbank Maastricht 6 mei 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD6937

- Rechtbank Utrecht 6 april 2010, ECLI:NL:RBUTR:2010:BM0846
- Rechtbank 's-Gravenhage 3 januari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BU9921

9. LITERATUUR

- Ph. Alston en A. Eide, Advancing the right to food in international law, in: A. J. ... right, Tokyo 1984
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 4 (1 housing (art. 11 (1) of the Covenant), E/1992/23
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7, Th (art. 11.1 of the Covenant): forced evictions, E/1998/22
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14, The right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4, par. 4.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 15, The right to benefit from the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production of which he or she is the author (article 15, paragraph 1 (c), of the Covenant)
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 21, The right to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), E/C.12/GC/21
- Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15, The right of the child to the highest attainable standard of health, CRC/C/GC/15
- J. Doek en S. Spronk, Het recht van kinderen op gezondheid, NTM/NJCM-Bulletin
- G.J.H. van Hoof, The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Re-examination, in: P. Alston en K. Tomasevski (ed.), The Right to Food, 's-Gravenhage 1988
- A. Hendriks, Nood breekt wet in tijden van corona: Maar moeten we ons oorspronkelijke rechtsstaat?, *NJB* (14), 10-4-2020
- B. Hubeau/R. de Lange (ed.), Het grondrecht op wonen; de grondwettelijke en de wettelijke huisvesting in Nederland en België, Antwerpen/Apeldoorn 1995
- H. Shue, Basic Rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy, Princeton, 1980
- Brigit C.A. Toebes, The Right to Health as a Human Right, Antwerpen/Groningen/Oxford 1999
- F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de klassieke en sociale grondrechten, BJu: Den Haag 2002
- F.M.C. Vlemminx, Grondrechten en moderne beeldende kunst, Tjeenk Willink: Zutphen 2002
- F.M.C. Vlemminx, Het moderne EVRM, BJu: Den Haag 2013

10. HISTORISCHE VERSIES

Geen eerdere versies.

NOTEN

1. Zie voor een uitgebreide bespreking van deze typologie: F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en sociale grondrechten, BJu: Den Haag 2002, hoofdstuk 3, paragraaf 7 en hoofdstukken 4 t/m 7.

2. H. Shue, *Basic Rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*, Prince
3. Ph. Alston en A. Eide, *Advancing the right to food in international law*, in: A. right, Tokyo 1984, p. 249- 259.
4. G.J.H. van Hoof, *The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Traditional Views*, in: P. Alston en K. Tomasevski (ed.), *The Right to Food*, 's 110.
5. F.M.C. Vlemminx, *Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de ingevolge klassieke en sociale grondrechten*, Den Haag 2002, p. 58.
6. Brigit C.A. Toebes, *The Right to Health as a Human Right in International Law* Oxford 1999, p. 291- 342.
7. *Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten*, 's- Gravenhage 1979, p
8. *Kamerstukken II 1976/ 77, 13873, 7, P. 23.*
9. HR 28 juni 1991, AB 1992, 116.
10. *Algehele grondwetsherziening, Deel Ia, Grondrechten*, 's- Gravenhage 1979, p
11. *Gerechtshof Amsterdam 25 oktober 2007, ECLI:NL:GHAMS:2007:BB6504, 1*
12. *Nationale ombudsman 18 juli 1995, rapportnr. 95/ 271, p. 188.*
13. *Rapport nr. 2013/ 125, p. 51- 52.*
14. *Kamerstukken II 1976/ 77, 13873, 7, P. 23.*
15. A. Hendriks, *Nood breekt wet in tijden van corona: Maar moeten we ons ook z rechtsstaat?*, NJB (14), 10- 4- 2020, p. 950. Zie ook bijvoorbeeld *Kamerstukken par. 5.1.*
16. *Hendriks 2020, p. 951 e.v.*
17. *Kamerstukken II 2019/ 20, 25295, 77 en Regeling 2019- nCov. Staatsblad 202*
18. *Hendriks 2020, p. 952.*
19. [https:// www.tweedekamer.nl/ nieuws/ kamernieuws/ verklaring- hoge- colleg democratisch- proces- gaat- door](https://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/verklaring-hoge-collegedemocratisch-proces-gaat-door) (geraadpleegd op 20- 11- 2020).
20. W. Voermans, 'Parlement, maak een eind aan deze uitzonderingstoestand', *NF*
21. *Zie Kamerstukken II, 2019–2020, 35526, nr. 3, p. 2- 4. (Memorie van Toelichting maatregelen Covid- 19).*
22. *Wet van 28 oktober 2020, houdende Tijdelijke bepalingen in verband met maatregelen de epidemie van covid- 19 voor de langere termijn (Tijdelijke wet maatregelen 2020, 441.*
23. *Nu artikel 58f Wpg.*
24. *Nu Artikel 58j lid 1 sub a Wpg.*
25. T- J. Meeus, 'Hoe Rutte en De Jonge inbonden na een interne opstand van vak november 2015.
26. L. Boven en S. van Leeuwen, *Stilte op het Binnenhof*, Uitgeverij Balans 2020.
27. *CRvB 29 mei 1996, RSV 1997, 9.*
28. *Hand. II 1997/ 98, p. 4381. De affaire komt uitgebreid aan bod in: F. Vlemminx, 'De grondrechten; een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en s*

- Haag 2002, p. 217- 219.
29. <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Theme%20factsheets/>
 30. Zie over de afbakening van het begrip in het bijzonder: Brigit C.A. Toebes, *The Human Right in International Law*, Antwerpen/ Groningen/ Oxford 1999, hoo
 31. http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=9&DocTypeID=11
 32. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14 on the right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/ C.12/ 2000/ 4, par. 4.
 33. Zie over artikel 24 IVRK uitgebreid: Jaap Doek en Sarah Spronk, *Het recht van kinderen op gezondheid*, NTM/ NJCM- Bulletin 2013, p. 482- 499.
 34. <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/comments.htm>
 35. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15, The right of the child to the highest attainable standard of health, CRC/ C/ GC/ 15, par. 2.
 36. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14 on the right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/ C.12/ 2000/ 4, par. 59.
 37. Bijvoorbeeld CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
 38. Kantonrechter Maastricht 25 juni 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD5759.
 39. Gerechtshof 's- Hertogenbosch 2 maart 2010, ECLI:NL:GHSHE:2010:BL658
 40. CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
 41. ABRvS 12 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA3394.
 42. ABRvS 27 april 2007, ECLI:NL:RVS:2007:BA4654.
 43. Jaap Doek en Sarah Spronk, *Het recht van kinderen op gezondheid*, NTM/ NJCM- Bulletin 2013, p. 482- 499.
 44. Zie over het EVRM en de medische zorg voor gedetineerden: F.M.C. Vlemminx, *De medische zorg voor gedetineerden*, Den Haag 2013, p. 277- 278, 293- 294 en 305.
 45. Bijvoorbeeld EHRM 14 december 2006, 4353/ 03 (Tarariyeva v. Russia).
 46. Bijvoorbeeld EHRM 5 april 2011, 2974/ 05 (Vasyukov v. Russia).
 47. Rapportnr. 2013/ 125.
 48. EHRM 10 mei 2001, 25781/ 94 (Cyprus v. Turkey).
 49. EHRM 18 juni 2009 (decision), 45603/ 05 (Budina v. Russia).
 50. Zie over artikel 3 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieningen: F.M.C. Vlemminx, *De medische zorg voor gedetineerden*, Den Haag 2013, p. 310- 311.
 51. Zie over artikel 8 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieningen: F.M.C. Vlemminx, *De medische zorg voor gedetineerden*, Den Haag 2013, p. 360- 362.
 52. [EHRM 4 januari 2005 (decision), 14462/ 03 (Pentiacova v. Moldova).
 53. EHRM 8 juli 2003 (decision), 27677/ 02 (Sentges v. the Netherlands).
 54. CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776.
 55. CRvB 14 december 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO6734.
 56. Bijvoorbeeld EHRM 17 januari 2002, 32967/ 96 (Calvelli and Ciglio v. Italy).
 57. EHRM 23 maart 2010, 4864/ 05 (Oyal v. Turkey).
 58. Bijvoorbeeld EHRM 2 juni 2009, 31675/ 04 (Codarcea v. Romania).

59. EHRM 5 oktober 2006 (decision), 75725/ 01 (Trocellier v. France).
60. EHRM 9 maart 2004, 61827/ 00 (Glass v. the United Kingdom).
61. International Health Regulations (2005) (who.int)
62. Zie bv <https://www.coe.int/en/web/portal/covid-19>
63. Zie bv <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-in-the-16809e1f40>
64. Communication from the Commission COVID- 19: Guidance on the implementation of provisions in the area of asylum and return procedures and on resettlement 2020
65. <https://eur-lex.europa.eu/content/news/Covid19.html>
66. Zie bijvoorbeeld D. Edward et al, 'EU Law in time of Covid- 19', discussion paper https://wms.flexious.be/editor/plugins/imagemanager/content/2140/PDF/EU_law_in_the_time_of_COVID_v6.pdf
67. <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/who-china-joint-mission-final-report.pdf>
68. B. Toebes, 'COVID- 19 outbreak is a matter of international law and human rights', Blog Groningen, March 2020. <https://www.rug.nl/rechten/onderzoek/experimenteel/covid-19-outbreak-is-a-matter-of-international-law-and-human-rights-2020>
69. B. Hubeau/ R. de Lange (ed.), Het grondrecht op wonen; de grondwettelijke en constitutionele basis van het recht op huisvesting in Nederland en België, Antwerpen/ Apeldoorn 1995.
70. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 10.
71. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 10.
72. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p. 10.
73. Rechtbank Maastricht 6 mei 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD6937, r.o. 3.5.
74. Rechtbank Utrecht 18 juni 1991, NJ 1992, 370.
75. F.M.C. Vlemminx, Een nieuw profiel van de grondrechten; Een analyse van de grondrechten in de
in-gevolge klassieke en sociale grondrechten, Den Haag 2002, p. 150.
76. Zie: <http://nos.nl/artikel/547237-gemeente-laat-dakloze-in-de-steek.html>
77. http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&DocTypeID=11.
78. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7 on the right to adequate housing (art. 11.1 of the Covenant): forced evictions, E/ 1998/ 22 paras. Annex II, para. 10.
79. EHRM 27 mei 2004, 66746/ 01 (Connors v. the United Kingdom), par. 83.
80. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7 on the right to adequate housing (art. 11.1 of the Covenant): forced evictions, E/ 1998/ 22, Annex IV, para. 10.
81. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 4 on the right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant), E/ 1992/ 23, Annex III, par. 8 (c).
82. Dit commentaar kan worden ingezien via: <http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/469f4d91a9378221c12563ed0053547e?Opendocument>.
83. Zie over de artikelen 3 en 8 EVRM en mogelijke aanspraken op voorzieningen in de
moderne EVRM, Den Haag 2013, p. 310- 311 en 360- 362.

84. EHRM 4 mei 1999 (decision), 36448/ 97 (Marzari v. Italy).
85. EHRM 24 april 2012, 25446/ 06 (Yordanova and Others v. Bulgaria), par. 130
86. CRvB 22 december 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BG8776.
87. EHRM 21 januari 2011, 30696/ 09 (M.S.S. v. Belgium and Greece).
88. ECSR 27 oktober 2009, (DCI v. the Netherlands), NTM/ NJCM- Bull. 2010, p Buyse.
89. Bijvoorbeeld rechtbank Utrecht 6 april 2010, ECLI:NL:RBUTR:2010:BM084 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW5328.
90. ECSR 1 juli 2013, 90/ 2013 (CEC v. the Netherlands).
91. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p
92. Algehele grondwetsherziening, Deel Ia Grondrechten, 's- Gravenhage 1979, p
93. F.M.C. Vlemminx, Grondrechten en moderne beeldende kunst, Zwolle 1992, 1
94. TK 1975- 1976, 13 932 (R 1037), nr. 3, p. 56.
95. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 1. Het commentaar is te raadplegen op Verenigde Naties: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Ten&TreatyID=9&DocTypeID=11.
96. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 11.
97. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 13.
98. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 32.
99. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 64.
100. Zie: <http://www.nrc.nl/nieuws/2013/11/09/antidiscriminatiebureaus-krijg-autochtonen-om-zwarte-piet-debat/>.
101. Zie: <http://www.nrc.nl/nieuws/2013/10/22/vn-onderzoeker-zwarte-piet-slavernij-en-moet-stoppen/>.
102. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 2 take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on E Cultural Rights), E/ C.12/ GC/ 21, par. 6.
103. Rechtbank 's- Gravenhage 3 januari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BU9921 en juni 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BW7457.
104. Zie <http://www.kosmopolis.nl/>.

105. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 1 benefit from the protection of the moral and material interests resulting from a artistic production of which he or she is the author (article 15, paragraph 1 (c), GC/ 17, par. 28.
106. HR 4 januari 1991, NJ 1991, 608 (Van Dale/ Romme)
107. Zie: [http:// www.pictoright.nl/](http://www.pictoright.nl/) .
108. Zie: [http:// www.bumastemra.nl/](http://www.bumastemra.nl/) .

CITEER SUGGESTIE

F.M.C. Vlemminx en R. Passchier, Commentaar op artikel 22 van de Grondwet, in: G. Leenknecht (red.), Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet, webeditie 2021 (www.Nederlandrechtsstaat.nl).